

հոգաբարձութիւնը շնորհակալութեամբ կը ծանուցանէ թէ՛ հանդուցելոյն մայրը տիկին Էֆթիկ Մ. Համամճեան իր որդւոյն վերջին կամբը յարգելով կալուածոց հոգաբարձութենէն ամբողջապէս ստացած է յիշեալ 80 Օսմ. սոկին և յատկացուցած է ի պէտս Աղդ. Հիւանդանոցի:

— ԿԱՐԻՆԻ տեղապահ Զաւէն Օ. Վ. անցեալները Պայազեօի կողմերը գնաց, մասնաւորապէս որբանոցի մը բացման խնդրոյն համար: Այդ կողմերը ձմեռը սկսած է արդէն և սոր ու ձոր ձիւնով ծածկուած են. այս հանգամանքներուն մէջ աղքատ և անօր տղայոց պատտարարութեան խնդիրը բաւական կարեւորութեամբ մէջտեղ կելլէ, որուն դարման մը խորհած էր Նպատակց Յանձնաժողովը, գործադրութիւնը յանձնելով Զաւէն Վ. ի: Յիշեալ տեղապահը՝ Ալաշկերտէն, Թօրթազալէէն, Գաւաքիլիսէէն անցեր և տեղացիներու կողմէ սրատուով ընդունուել է, բայց որովհետեւ իր բուն Նպատակը որբանոցի մը հաստատութիւնն էր, կերեւայ որ երկար առէն մնալու ժամանակ չէ ունեցեր: Այս մէկ քանի տեղերը որբանոցի բացման անյարմար ըլլալով, վերջապէս կորոշուի Պայազեօի մէջ բանալ Նոյն որբանոցը, և Հոգաբարձութիւն մը կընտրուի Նախագահութեամբ Գաջըրբունի Ներսէս քհն ի: Զաւէն Վ. Իւշ Բիլիսէի վանքին հաշիւներն ալ նայելով, այս տարուան ցորենի հատոյթէն 100 քիլէ ցորեն աւելի կը դանէ և Նոյն որբանոցը կը զրկէ: Այս կարգադրութիւնները ըլլալէ յետոյ, որբերուն, որոնք թուով 21 են, որբանոցի նորընտիր հոգաբարձութեան կողմէ Աղդ. վարժարանին մէջ թէյ արուելէ յետոյ տեղացիները մէկ երկու օրը աւանելով տուներին տարեր են, մինչև որ տեսնուին որբանոցին նախնական պատրաստութիւնները: Նոյն շաբթուն կերակի օրը Պայազեօի եկեղեցիին մէջ հոգեհանգիստ կատարուել է հանդուցեալ Զանշեանցի հոգւոյն համար: Եկեղեցին բազմութեամբ լեցուել է և Ներսէս քհն. Գաջըրբունի Պատարագ մատուցել է: Սեղանին առջև դադաղ մը գրուել է սե քողով ծածկուած, որուն վրայ երկու պոսակ գրուել են: Որբերը շարուել են դադաղին քով, սե ժապարէններով զարդարուած մամեր ի ձեռին: Պատարագիչ Ներսէս քհն. ինչպէս նաև որբանոցին անօրն Սեդրաք էֆ. դամբանականներ արտասանելով ի վեր հանել են Զանշեանցի մարդասիրական զգացումները: «Այս կերպով Զաւէն Վ. կարգադրել է որբանոցին բացման խնդիրը. բայց թէ ի՞նչ կարգադրութիւն եղեր է Պայազեօի վեճակային անսպառ գործերուն համար, յայտնի չէ տակաւին, արդիւնքին կը սպասենք:

գրականութեան ստատուութիւնը սանկիւնի քերականութիւնը և ուրիշ մի քանի աշխատութիւններ:

1850 թ. Մ. Միւլլեր վերջնական կերպով հաստատուում է Օկսփորտում և նախ նորագոյն լեզուների և գրականութեան և ապա՝ համեմատական լեզուաբանութեան դասեր է աւանդում: Ֆրանկ Պրուսական պատերազմից յետոյ, երբ Ստրասբուրգում հիմնուեցաւ համալսարան՝ ի թիւս անուանի ուսուցչականների հրաւեր, ստացաւ և Մաքս Միւլլեր: Նա ընդունեց առաջարկութիւնը և եկաւ Ստրասբուրգ, բայց հենց նոյն տարին դարձեալ Անգլիա դարձաւ, Օկսփորտ ամուսնացաւ անդղուհու հետ և ընդ միշտ մնաց Անգլիայում: Աւսուցչականութեան շրջանը աւարտելով՝ իւր ժամանակը նուիրեց գիտական աշխատանքներին յատկապէս արեւելեան կրօնների ուսումնասիրութեան: Հետզհետէ լոյս տեսան նորա Արեւելքի սրբական գրքերի ժողովածուները, թարգմանած այլ և այլ լեզուներով: Բայց նորա ամենից նշանաւոր աշխատանքներն են լեզուագիտական դասախօսութիւնը հրատարակուած անգղիերէն և գերմաներէն, «Նիդարանութեան փորձեր», «Կրօնի ծագման և զարգացման մասին դասախօսութիւնը», մի շարք դասախօսութիւններ «Բնական կրօնի», «Ֆիզիքական կրօն», «Մարդարանական կրօն» և «Հոգեբանական կրօնի մասին»:

Այս ցուցակից երևում է, թէ ինչ ծանրակշիւ հարցեր դրողեցնում էին Մաքս Միւլլերին, բայց քննադատութիւնը՝ նորա գաղափարները ըստ մեծի մասին խորութիւնից գուրկ է զանում: Աւսուցչական ներկեր այսպէս է գնահատում նորա դործերը: Մաքս Միւլլեր իւր ազանդաւոր դասախօսութիւններով մեծ հետաքրքրութիւն զարթեցրեց զէպի լեզուաբանութիւնն ու գիւցարանութիւնը, բայց նա ինքը բաւականի հարեանցի քննիչ էր առաջինի և երկախյութեանը չափազանց ազատութիւն տալով՝ երկրորդի մէջ: Մասնագէտների համար նորա տեսութիւնները շատ հեռի են համոզի, ինկուց: Նա աւելի իբր սիրող (դեկլամատ) քան իբր մտնադէտ էր իւր առարկայի մէջ, բայց

հենց դրանով էլ հրապուրիչ էր դուցե և այնքան ժողովրդական դատու: Նա գրուում էր հասարակութեան իւր սրամտութեամբ, պերճախօսութեամբ և այն շնորհքով, որ կարողանում էր չոր ու ցամաք զխտութեանը հրապուրիչ ձևեր ստալ: Նորա կրօնների քննութիւնը ծայրից ծայր լի է հետաքրքիր փաստերով, գաղափարներով, տեղեկութիւններով, բայց իսկապէս այդ հարցերը մինչև արմատը չի քննել Մաքս Միւլլեր: Ըստ նորա տեսութեան կրօնը սկիզբն է առել մի քանի առարկաների առ երկույթ անսահմանութիւնից և բնութեան օրինաչափութիւնից: Բայց մարդիկ ինչպէս են անցնում այդ վերացական գաղափարներից մարմնացեալ չափաւորներին և դեւերին, նա չի բացատրում:

Մաքս Միւլլեր ի բ

մակրութիւն է նկատուում երկուսի մէջ: Ճշմարիտ է, քրիստոնէութիւնը Չինաստանում երբեք պետական կրօն չէ հրատարակուել, բայց կար ժամանակ, որ կայսրից և պալատից պաշտպանութիւն էր վայելում: Միսիոնարները համարուում էին օգտակար ուսուցիչներ, քանի նոքա քաղաքականութեամբ չէին զբաղուում:

Աւելի զարմանալի է այն հանգամանքը, որ Չինաստանի պետերը շատ վաղուց նկատել էին քրիստոնէութեան և բուդդայականութեան մէջ եղած նմանութիւնը*:

Քրիստոնէութիւնը Չինաստանում քարոզուել է շատ վաղ ժամանակներից. Չինաստանում քրիստոնէական առաքելութեան գլխաւոր ներկայացուցիչները Բ. դարում նեստորականներն էին, ինչպէս ապացուցանում է 781 թ. Հզիան—Ֆոյ կոչուած տեղում գտնուած արձանագրութիւնը: Տաալինի վանքում բուդդայականներն ու քրիստոնէաները բարեկամարար տպւում էին միասին: Նեստորական առաջին միսիոնարը՝ Ուրգուն Չինաստան է մտել 635 թ. որ կայսրին ներկայանալուց յետոյ՝ իրաւունք ստացաւ երեք միւս կրօնների նման քարոզելու: Այդ կրօններն էին կոնֆուցիականութիւն, լաոցականութիւն և ֆոյ կամ բուդդայականութիւն, երեքն էլ յիշուած նեստորական արձանագրութեան մէջ՝ «վարդապետութիւն», «ճանապարհ» և «օրէնք» անունով, իսկ քրիստոնէութիւնը «հոչակաւոր վաղապետութիւն»: Քրիստոնէութիւնը, ինչպէս երևում է մեծ արագութեամբ տարածուել է Չինաստանում, և այս եղբակայնել կարելի է այն հանգամանքից, որ հարիւր քաղաքում վանքեր կային շինուած: Յետագայ դարերում հոգեւոր հաղորդակցութիւնը Հնդկաստանի, Բաղդադի

յի, Պարսկաստանի և Չինաստանի մէջ կենդանի էր և բոլոր կրօններն էլ հաւասարապէս հանդուրժելի: Քրիստոնէութիւնն ու բուդդայականութիւնն սկզբում մեծ յաջողութիւն ունէին Չինաստանում, բայց երբ հալածանք էր սկսւում բուդդայականութեան դէմ, նոյն հարուածը հասնում էր հաւասարապէս և քրիստոնէութեան: Սակայն մի հանգամանք աւելի վնասակար էր քրիստոնէութեան համար. բուդդայականութեան կրած կորուստը այնքան զգալի չէր, որովհետեւ շուտով նոր առաքելութիւններ էին գալիս, այն ինչ քրիստոնէաների հայրենիքի հեռաւորութեան պատճառով, հետզհետեւ հալածանքների պատճառով նուաղեց նոցա թիւը և վերջապէս խաւառ ոչնչացան նոքա:

Քրիստոնէական առաքելութեան երկրորդ զօրեղ հոսանքն սկսւում է 16-րդ դարում կաթոլիկ եկեղեցու սպասաւորների ձեռքով, ժ.Ջ. դարը կաթոլիկ եկեղեցու համար ամենից փտանդաւոր ժամանակներից մէկն էր. հիւսիսային երկրներում լութերի քարոզութեամբ սկսուել էր բողոքականների անջատման գործողութիւնը, որ սպառնում էր ջլատել կաթոլիկ եկեղեցու գործութիւնը: Բայց այդ եկեղեցին ներքին այնքան ոյժ ունէր, որ այդ մեծ ցնցմամբ ոչ միայն չկործանուեցաւ, այլ մի տեսակ վերակեն

ներութիւն գտնելու համար: Նոքա շատ սիրով ընդունուեցան կայսեր և գիտնական մանդարինների կողմից: Ժամացոյցներով յատկապէս Ռիլլին մեծ յաջողութիւն և ընդունելութիւն էր գտնում մեծամեծներից: Երբէք չմոռանալով միսիոներական նպատակը: Նա այնքան զգոյշ էր իւր գործի մէջ, որ յաճախ դժուար էր որոշել ինքն է կոնֆուցիոսի վարդապետութիւնն ընդունելի թէ Չինացիներն են քրիստոնեայ դարձել: Ճիզուրիքների գործը բաւական տեսական էր: Նոյն իսկ 1644 թ. մեծ յեղափոխութիւնը, որով ներկայ մանջուրական կայսերական տունը կառավարութեան գլուխն անցաւ, չկարողացաւ ոչինչացնել նորան: Ճիզուրիք հայրերից մէկը՝ Նաալ՝ թագաժառանգի դաստիարակն էր դարձել: այբի կայսրուհին և նորա որդին մինչև իսկ մկրտուեցան 1630 թ.

Բայց այս յաջողութիւնը երկար չտևեց: Մի քանի ոչ Ճիզուրիք միսիոնարներ գանգատուեցան պապին երկիւղ կրելով Ճիզուրիքների բռնած դիրքից: Պապը արգելեց չինական Տին և Նանդ-տի արտայայտութիւններն աստուածութեան մասին և թոյլ տուեց միայն Տին-չու բառը, որ նշանակում է երկնից Տէր: Բացի սորանից յայտնեց, որ չինական փիլիսոփայութիւնը դէմ է քրիստոնէական օրէնքներին թէ կոնֆուցիոսի նախահարց պաշտամունքը հերետիկոսութիւն է և միսիոնարներին արգելեց դպրոցներում չինական զրբեր գործածել իրենց սնտիապաշտ և հակաստուածային բովանդակութեան համար: Պապի բռնած այս դիրքը շատ վիրաւորական էր չինաց կայսրների համար: բոլոր քրիստոնեայ պաշտօնեաներն արձակուեցան և քրիստոնէութեան տարածման առաջ խոշոր դժուարութիւններ յառաջ եկան: Այնուհետև 1747, 1805, 1815 և 1832 թուին սկսուեցան միմեանց յետևից հալածանք, որով ոչ միայն քրիստոնէութեան մեծ վտանգ էր սպառնում, այլ և չինացիների մէջ զօրացաւ դէպի օտարները նկատուած ատելութիւնը:

Բողոքական եկեղեցիների միսիոնարութիւնն սկսուեցաւ այս դարու սկիզբում եւրոպական պետութիւնների պաշտպանութեամբ: Հեղինակը կարծում է, որ միսիոնարները եր-

բեմն օգտուելով այս պաշտպանութիւնից վիրաւորել են չինացիների ազգային զգայմունքը և ատելութիւն վարժեցրել դէպի բնիկ չինացի քրիստոնեաները: Այս աշխատութիւնը գիտնականից դատ գործնական մեծ նշանակութիւն ևս ունի ներկայ չինական յուզումների պատճառով:

ԵՐԿՐԱԳՈՐԺԱԿԱՆ ԱՆՅՐԱԺԵՇՏ

ԳԻՏԵԼԻՔՆԵՐ.

(Շարունակութիւն) *

Հայէ Էդէլ (Хлебный жук — Anisoplia austriaca).—Մորեխից յետոյ այս միջատը